

Traditsiooniline maailmamudel ja mõtteviis

Mütoloogiliste ettekujutuste traditsiooniline süsteem peegeldab rahva vaateid maailma ülesehituse kohta. Sellele toetuvad religioossed vaated, ettekujutused maailma minevikust ja tulevikust, selle arengu suundadest ning inimese kohast maailmas. Maailmamudel peegeldub lisaks kosmogoonilistele müütidele ka pulma-, matuse- ja sünnituskombestik, palvustes, ohverdamistes, uskumustes, ennetes, loodusobjektide ja -nähtuste nimetustes, fraseologismides jne (Napolskih 1991: 16).

Mokša ja ersa mütoloogia lätted ulatuvad tagasi soome-ugri rahvaste ühisaega (umbes 3000–2000 a eKr). Ristiusustamise perioodil hakkas omaasu terviklikkus põhjalikult muutuma. Mütoloogia rekonstrueerimiseks kasutatavad rahvaluule ja etnograafia materjalid on mõnikord katkendlikud ja lühikesed ning süzeeliselt erinevad ja vastuolulised. See on seotud eelkõige nende materjalide arhailisuse ja kadumisega, kahe mordva etnilise rühma kujunemisega ning teiste rahvaste (iraani, turgi, slaavi, balti) ja usundite (islam ja kristlus) mõjuga (Petruhin, Helinski 1994: 563).

Mordvalaste ettekujutused maailmast ja universumist sarnanevad enamiku indoeuroopa ja Siberi rahvaste pärimusega. Vaatamata mütoloogiliste süzeede sarnasusele puudub mordva ühismütoloogia (Maskajev 1964: 131). Põhjuseks on mokša ja ersa materiaalse ja vaimse kultuuri eripära ning kahe keele olemasolu. Lokaalseid müüdivariante on üles kirjutatud ka mordva etnilistelt rühmadelt (šokšad, terjuhanid ja karataid).

Ersa traditsioonilistes müütides on näiteks peajumalaks ja maailma loojaks päikesejumal Tšipaz, mokšadel aga aja- ja päikesejumal Škai või Škabavaz. Hiljem hakkas ersadel demiurgi rollis esinema Tšipazi poeg Nisšepaz. Terjuhanidel oli kõikide jumalate emaks Ange Pat'ai, kelle tegelikku esinemist usundis pidas I. N. Smirnov küsitavaks (Smirnov 1895: 268). Hiljuti on Ange Pat'ai kohta siiski tehtud üleskirjutusi Kovõlkino rajooni mokšade juures.

Maaailma ja universumi tekkimise müüte on mordvalastel vähe ilmselt seetõttu, et algselt valitses ettekujutus ennast ise loovast maailmast (Harva 1952: 144). K. Mitropolski (1876: 18) järgi peitub ersa müütilistes lauludes maailma loode ookeanis (mdE *Ineved'*, *Pokšved'* 'suur vesi'), milles ujub kolm kala. Maaailma teke assotsieerus tavaliselt maa (mdEM *Mastor*) tekkimise kui teatud korra kujunemisega. Ristiusu mõjul hakkas tekkima demiurgi mõiste. Maailma loomisest võttis lisaks peajumalale (mdM Škai, mdE Tšipaz) osa ka kuri vaim (mdM Šaitan, mdE Idemevs'). Samas on aga müüt demiurgi sukeldumisest pardina ookeani põhja mullatüki järele arhailisem võrreldes teiste volga-soome maailmaloomisjuttudega ega tulene rahvakristlikest ja kristlikest traditsioonidest (Napolskih 1991: 141). Demiurgi tegevust korrates tekitab saatan mäed (UPTMN 1983: 188).

Rahvakristluse mõju (maa varjamine) nähtub mokša müüdivariandis, kus paadiga sõitev ülemjumal Vård'ä Škai käsib kuradil sukelduda sõtkana ookeani põhja liiva järele. Saatan ei taha käsku täita ning toob liiva alles kolmandal korral. Maailma kujunemisprotsess toimub võitluses saatanaga mitmes järgus: alguses toob kurat ookeani põhjast "ehitusmaterjali", siis niisutab seda suus ning sülitab välja – tekib tasandik; seejärel teeb ta augud, jäärakud ja mäed.

Ersa variandis loob kiviga mööda ookeani sõitev Tšipaz sülje ja saualöögi abil kuradi, keda ta sunnib liiva järele sukelduma. Tšipazi poolt laialipuistatud liivast kasvab maa (Melnikov 1981: 45–47). Teises müüdis (pole teada, kas tegemist on mokša või ersa müüdiga) sunnib jumal pardina vee peal ujunud kurja vaimu põhjast mulda tooma (Mitropolski 1876: 19). Veelinnu osa mordvalaste nagu ka teiste soome-ugrilaste ilmavaates on ilmselt muinasaegne, mida tunnistavad ka arheoloogilised leiud –

pardikujulised ja “lestjalgsed” pronksripatsid, linnukujulised kodused tarbeesemed jne.

Vähem on levinud süzee maailma loomisest suure linnu (mdM *In'ä Narmon'*, mdE *Ine Narmun'*) poolt. Tema munetud suurest munast (mdEM *Ine al*, mdM *Ot's'u al*) tekib maa: munarebust maakera ning munakoorest taevavõlv ja maa-alune ilm.

Maailma loomise müütides esineb ka elupuu, mille all (ka selle otsas) ersa demiurg Tšipaz magab pärast maailma loomist kaks korda 30 aastat. Tema magamise ajal kasvab puu kõrgeks, varjates okstega päikese ning ammutades juurtega põhjavett: vesi täidab kuradi tehtud jääarakud. Tšipazi magamiskohta jääb järele sügav lohk, millest hiljem saab Sura jõe voolusäng (Mainof 1889: 109–110).

Ersa ja mokša mütoloogias jaguneb maailm kolmeks osaks: ülemine on taevas (mdEM *men'el'*), keskmine – veega ümbritsetud maa (mdEM *moda*) ja alumine – külm ja pime allilm. Kolme maailma ühendab kask *kelu*. Jumalaid seostatakse taeva ning inimest maa ja maa-aluse riigiga. Mõne piirkonna ersalased arvasid, et kogu maailm on neljakihilise mesipuu moodi: kahes keskmises kihis elavad ühes inimesed ja teises muud elusolendid. Iga mesipuu on seal mesilasemana valitseva jumala kaitse all. Mesipuu valitseja Ineškipaz (Niškepaz) loob tähti (ersade ettekujutuste kohaselt on tähed õnnelike inimeste hinged, kes elavad päikesekiirtega valgustatud säravates majades). Niškepazi kujutatakse mesindusega tegeleva inimesena, kelle ümber keerlevad mesilased-hinged. Tema elukohaks peetakse Suurt Vankrit (mdM *Kar'hkä Pr'ä*; *kar'hkä* ‘kulp; kopsik, kapp; *pr'ä* ‘pea’) või Vesta (ilmselt Kaalud – T. D.) tähtkuju (Mainof 1889: 109).

Kõik maa-, vee- ja õhuasukad kasvasid koos maaga. Ettekujutus maa algsest väiksusest on üsna arhailine (Harva 1952: 140). Ühe versiooni kohaselt on maa lame, kopsiku või kausi kujuga. Teise versiooni järgi on maa aga ümmargune või nelinurkne ja seda uhuvad ookeani (mdEM *Ine Ved'*) lained. Maa igas nurgas seisvat hõbepost või varianditi kinnine tünn, kus kordamööda istub tuuleema (mdEM *Varmava*). Tuule suund sõltub sellest, missugune tünn parajasti avaneb (Harva 1952: 141).

Ersa mütoloogilistes lauludes hoiab maad üleval valge kala (beluuga) või kolm kala (sevrjuuga, tuur ja beluuga), keda kaitseb Rava (Volga) jõe hoidja ja kaitsja Ravava. Kalad on mere ja

Rava vahel ning kaitsevad inimesi (Jevsevjev 1963: 209–210). Need kalad ujuvad kolme alge, kolme sügaviku juurde, et toetada maad oma seljaga: vanim kala ujub itta, keskmine – keskpäeva suunas (ilmselt maa keskele), noorim aga loojangu poole (UPTMN 1963: 26).

Loitsudes ja lausumistes hoiavad maad kolm vaala, lahutades maa sel kombel maa-alusest ja veteavarusest (Harva 1952: 130–140). Eri suundades liikudes loovad ja säilitavad nad maailma harmooniat ja tasakaalu. Vaalade äkilistest liigutustest tekivad veeuputused ja maavärinad. Hilisemates müütides põhjendatakse kõiki neid õnnetusi jumala karistusega inimestele nende eksimuste ja esiisade sätestatud korra rikkumise eest. Maad hoidva kala kaitsmine vee-ema (mdEM *Ved'ava*) poolt annab alust pidada kala sugukonna tootemiks, mille püük oli teatud ajal keelatud (Maskajev 1964: 237).

Ettekujutus nelinurksest maast on ilmselt seotud nelja ilmakaarega. Ilmakaari nimetati päikese järgi: ida mdM *šin' s't'ama šire*, mdE *tšin' lisema en* (sõnasõnalt 'päikesetõusu pool'), lääts mdM *šin' madoma šire*, mdE *tšin' madoma en* (sõnasõnalt 'päikeseloojangu pool'). Jumalaid kujutatakse tavaliselt idast tulevana. Maailmapilt oli orienteeritud idakaarde – sealt on pärit päike, seal kandis sünnib päev, sealpool elavad Škai ja Niškepaz. Seetõttu palvetasid mordvalased näoga ida suunas. Ida poole avanesid varem ka majade uksed.

Pulmalauludes on maal samuti neli nurka ning keskel hõbetoolid (taevajumalate sümbol) ja kollased lauad (viljakuse sümbol). Ruut kui mütoepiline sümbol peegeldub majaehitusrituaalides: maapinnale joonistati ruut, mille keskele asetati laud soola ja leivaga ning seejärel istutati sinna väike puuke (tavaliselt tamm – elu tekkimise ja arenemise sümbol). Majakatus sümboliseeris taevast, maja maad ja põrandaalune kelder allilma.

Pärast maa loomist tegi Škai taeva. Tähed valmistas ta maa pealt korjatud kividest (päikese- ja kuumüüte ei tunta). Algselt kujutati taevast ette maailma osana, taevakehade paiknemiskohana. Päikesel elasid demiurgid Tšipaz ja Škai. Mõnes uskumuses nimetatakse Škai (mdM) elukohana kuud (ilmselt hilisemal ajal, kuna Škai kõrval on nimetatud ka müütilist Ivan Predtetša't). Taevas võlvus maa kohal ning selle keskpunktiks oli Põhjanaan (mdM *men'el' pet'kol' 'taevatelg'*). Mokšad eristasid veel taeva

kõrgeimat punkti *men'el' t'okš* või *men'el' joža* (mdM *t'okš* 'lagi, võlv', *joža* 'nahk') (Harva 1952: 140). Taevavõlvis oleva augu kaudu voolas maa peale igavene valgus. Lausumistes, lauludes ja matmiskommetes kujutatakse taevavõlvi kuldse, hõbedase ning vahel kristalsena, valgust ja soojust kiirgavana. Inimese hing lendavat pärast surma taevasse Niškepazi juurde, inimese keha jääb aga kuradile. Hilisemate ettekujutuste järgi elavad taevas enneaegselt hukkunute ning laste ja pühameeste hinged.

Taevariik on mitmetasandiline, üks neist on rauast, teine aga kivist. Kui äikesejumal Pur'ginepaz (mdE) sõidab vankriga, mille ette on rakendatud tulekarva hobused, lendavad kapjade ja rataste alt sädemed (Jurto 1883: 129). Keeldude rikkumise korral võis Pur'ginepaz karistuseks tappa kividega/nooltega (mdE *pur'gine kev*, mdM *at'am kev* 'äikesekivi').

Mokšade ettekujutustes paiknes taevas varem maale palju lähemal ja pilved riivasid korstnaid, sellepärast lükkas ersa naine teda kõrgemale roobi, mokša naine aga panniga. Teistes müütides võis taevast käega puudutada (Harva 1952: 140). Terjuhanide ettekujutuste kohaselt kallas jumalate ema Ange Pat'ai taevast maa peale elu, mis langes maha kaste, vihma, lume ja põuavälguna (Melnikov 1981: 81).

Päikese ja kuu loomismüüte ei mäletata enam, kuid usutakse, et nad ilmusid pärast taeva loomist. Tähtkujudest tunti Linnuteed (mdEM *Kargon' ki* 'kure tee'), Kaale (*Kurs'akst*; mdE *kurs'a* 'kaelkoogud, look') ja Sõela (mdE *Oz'asket* 'värvukesed'). Päikese, kuu ja tähtede auks korraldati ohverdamisi ja maagilisi toiminguid, nendega seoses järgiti teatud keelde. Päikesekultuse relikte leidub paljudes rituaalides (pulmakombestik, kalendritähtpäevades), olmetraditsioonis ja ehetes. Arvati, et "päike on tüdruk ja kuu on poiss" (mdEM *Šis' - s'tir*, *Kovs' - t's'ora*). Päikest iseloomustavad epiteedid mdM *mazi* 'ilus', mdM *l'ämbä* 'soe' jne.

Esimene inimene luuakse pärast maa ja taeva loomist. Mokša ja ersa inimese loomise müüdid on erinevad: mokša peajumal Škai loob (tahte, pilgu, sooviga) inimese 30-aastase puu kannust, ersa Tšipaz aga teeb inimese savist (Melnikov 1981: 53), teises variandis aga mullast (Mitropolski 1876: 19). Nižni Novgorodi ja Simbirski kubermangu terjuhanide müütides hakkas kurat

inimest voolima 77 erinevast kohast kogutud savist, liivast ja mullast ning Tšipaz puhus talle elu sisse (Melnikov 1981: 54). Škai (mdM) lõi inimesed esialgu hiiglasteks – nad olid 99 arssina pikkused ja elasid 700–800 aastat. Hiiglased hävisid veeuputusel, ellujäänud aga muutusid aja jooksul väiksemateks.

Ersa müütilistes lauludes tekivad pärast maa loomist kõigepealt päike, siis kuu ning seejärel esimene inimene ja ersa rahvas (E.m. 1928: 3), kes seitsmekümne aasta jooksul asus elama 77 külasse ja asustas kogu maa (Harva 1952: 137–138). Teiste pärimuste kohaselt sünnivad suure linna (mdE Ine Narmun') kolmest munast kolme rahva – ersade, venelaste ja tšuvašside – esivanemad.

Kombed, korra ja teised jumalad loovad ersa peajumal Niškepaz, äikesejumal Pur'ginepaz (mdEM) ja Nikulapaz (mdE; kristlik pühak Nikolai) (Paasonen 1977: 2). Müütilistes lauludes (M.n.p. 1957: 60) istub Ine Narmun' ('suur lind') oma pesas maailmapuu (mdE *Ine tšvto* 'suur puu'; tavaliselt tamm või kask) otsas või põllul (UPTMN 1981: 104) ning haub kolmest munast välja kolm lindu: lõokese, ööbiku ja käo. Lindudele annab ta kindlad ülesanded: lõoke vastutab künnitööde eest (ta on ka lapsepõlve ja noorusaja sümbol), ööbik kodumajapidamise eest (nooruse sümbol) ja kägu valvab metsatööde järele (kurbuse sümbol).

Teogoonilised müüdid on säilinud katkendlikult ja mitte kõigi jumalate kohta. Demiurg loob ennast ja teisi, tema tegevus ei ole piiratud aja ja ruumiga. Mõned jumalad sünnivad munast: ersa jumalate ema Ange Pat'ai sündis Tšipazi poolt katki pigistatud munast; kolm õde – leivaema Norovava (mdE), tuuleema Varmava (mdEM) ja metsaema Vir'ava (mdEM) – hauti suure kase otsas asuvas pesas välja suure linna (Ine Narmun') munetud kolmest munast (Harva 1952: 141). Ersa jumal Niškepaz sünnib Tšipazist, maaisanda Mastoron' kirdi (mdEM) aga loob Škai. Tuulejumal Varmapaz (mdE) on metsaema Vir'ava poeg, maaisa Mastorpaz (mdE) sündis Tšipazi ja leivaema Norovava liidust, äikesejumal Pur'ginepazi (mdE) sünnitas Ange Pat'ai tütar Niškende teiter'.

Mordva mütoloogia eripäraks on naisjumalate domineerimine: kogu maa kaitsjaks ja hoidjaks oli maaema Mastorava (mdEM), teda abistas mullaema Modava (mdEM). Maal elasid põllutöö,

loomade, kodutöönduse, jahinduse, kalanduse, vee, metsa, tule, tuule jne jumalad. Neil olid ka mehed ja lapsed (Smirnov 1895: 209–210), kuid nemad ei mänginud iseseisvat rolli, vaid olid ainult naisjumalate abilisteks ja nende tahte elluviijateks.

Patriarhaalsus teogoonias hakkas avalduma ilmselt üsna hilja ja polnud enne mordvalaste ristiusustamist (12.–13. saj) jõudnud kujuneda kindlaks süsteemiks. A. Maskajevi arvates oli väheusutav, et patriarhaadi ja patriarhaalse ideoloogia valitsusajal oleks mordva mütoloogias olnud naisjumalatest sõltumatuid iseseisvaid meesjumalaid. Nad võisid kujuneda sellisteks vaid naisjumalate meeste või poegadena või siis muutusid naisjumalad ise pikkamööda meesjumalateks (Maskajev 1964: 144).

Vaatamata sellele, et tänapäeval tõlgitakse sõnad mdM *škai* ja mdE *paz* meessoost jumalaks, tajuvad mordvalased neid määramata soost jumaladena (mordva keeltes ei ole neil sõnadel sookuuluvust, kuna puudub grammatilise soo kategooria). Üheaegselt nii mees- kui naisolendina tajutakse ehitisehaldjat mdE Keren'-Šotškon'pazi.

Jumalad võivad esineda antropomorfsel (inimese), zoomorfsel (looma, sagedamini linnu), taimsel või hübriidisel (poollooma, poolinimese) kujul. Mõned neist paljunevad inimeste kombel (Smirnov 1895: 203–204), abielludes maiste naistega. Tuntakse laule abielust äikesejumal Pur'ginepazi ja maise tüdruku Litova (Lituva, Sõrža jne) vahel (Jakov 1848: 59–60). Selle suhte algatajaks on tavaliselt Pur'ginepaz, kuid esineb ka pärimusi, kus tüdruk ise palub võtta end taevasse. Pur'ginepaz võib olla muistne ühis-soome jumal (Kuusi 1963: 144).

Mordvalaste ettekujutuste kohaselt juhivad maailma jumalad, kes kehastavad päikest, soojust, tuld jne. Iga jumal kaitseb ja juhtis looduses kindlat objekti, ala või nähtust: näiteks metsaema Vir'avale allus kõik metsas asuv, vee-ema Ved'avale vesi ja vee-elukad jne. Iga jumal allus teisele jumalale: näiteks tammejumal (mdE Tumopaz, mdM Tumaškai) sõltus metsaema Vir'avast, viimane aga allus omakorda peajumalale (mdM Škai, mdE Tšipaz).

Mordvalaste kristluseelsete vaadete kohaselt olid jumalad sugukonna huvide hoidjad. Inimestele kõige lähedasemad teise ilma esindajad olid vahetult kodu (mdEM *kud*) või sugukonda

(mdE *jurit*) kaitsvad vaimud (Smirnov 1895: 200): majahaldjas mdEM *Kudava*, taluema mdM *Jurhtava*, mdE *Jurtava*, ahjuema mdM *Pänakudava*, mdE *Kaštomava*, laudaema mdM *Kardazava*, mdE *Karda S'arko*, saunaema mdEM *Ban'ava* jne. Austati ka loodusvaimu: veehaldjat, metsahaldjat jt.

Mordva mütoloogias on täheldatavad monoteismi tendentsid, Niškepazi (mdE, Tšipazi poeg) ja Škai (mdM) esilekerkimine võrreldes teiste jumalatega. Erinevatel ersade asualadel esineb peajumalana kord Tšipaz, kord tema poeg Niškepaz, mokšade ülemjumal on aga Škai.

Inimeste ja jumalate vahendajateks olid luiged (mdE *lokseit'*). Väga võimalik on, et selle ettekujutuse järelkajaks on mordvalaste komme võtta võinädalal linde vastu eriliste luikede häält matkivate pillidega (Bojarkin 1986: 43–44).

Pärast maailma ja esimese inimese loomist hakkasid inimesed paljunema. Tšipaz jagas nad rahvasteks, andis igale rahvale oma keele ja usu. Arvati, et Maal on 77 usku ja keelt (Melnikov 1981: 56). Korra tagajateks inimeste maailmas määras Tšipaz valitsejad, kohtunikud jne.

Kurat (mdM Šaitan) loob inimesele vaenulikud jõud. Ta annab maailmale humala ja õpetab inimesi meemõdu *puret* valmistama. Inimesed hakkavad jooma ja tülitsema. Kurat ahvatleb inimesi Niškepazi tapma, kes sarnaselt Jeesus Kristusele ärkab surnust üles ja tõuseb taevasse (Melnikov 1981: 55–56). Loodus maksis jumala surma eest inimestele kätte: päike hakkas seitse korda harvem paistma, talv muutus seitse korda karmimaks, maaharimine hakkas nõudma rohkem tööd ning saak jäi kehvemaks.

Jumalate soosingu saavutamiseks toodi ohvreid, kujunesid välja vastavad kombed, palvused (mdEM *ozks*) ja lausumised (mdE *orožejamot*, mdM *vorožijamot*). Ohverdamise unustamist tuletasid jumalad meelde loodusõnnetusi saates. Ohverdamiskommete keerulisemaks muutudes hakkasid palvusi läbi viima väljavalitud ehk ohvripapid (mdM *ozat'a*, *vozat'a*, mdE *pokšat'a*). Teadmamehed, nõiad ja targad (mdE *sodōts'at*, mdM *sodai lomatt'*) oskasid teada saada jumalate tahet, võita nende soosingut ja kõrvale juhtida nende viha (Samorodov 1980: 33).

Algselt olid palvuste ja lausumiste ülesanded sarnased: kindlate toimingute ja sõnadega mõjutada jumalaid saagi, ka-

riloomade juurdekasvu või tervise saamiseks. Kui mordvalased hakkasid vaime headeks ja kurjadeks jagama, algas maagiliste mõjutamisaktide diferentseerumine (Samorodov 1980: 34). Häid jumalaid hakati soosingu võitmiseks mõjutama palvuse ja ohverdamisega, kurje jumalaid püüti allutada lausumisega (kurjaks peeti kõike kuradi loodut).

Ohverdamisega palvused toimusid kindlatel aegadel ja olid pühendatud kindlatele jumalatele. Linnade, veskite, kirikute jne ehitamisega seotud müütiliste laulude, pärimuste ja muistendite üleskirjutused (Maskajev 1964: 83–84) viitavad päris ohverdamise eksisteerimisele muistsel ajal. Ehitise rajamisel raiuti ohvriesemed ja -loomad neljaks ning tükid pandi ehitise nelja nurga alla. Ohvripappide juhatusel müüriti hoonesse mul-laema Modava (mdEM) poolt valitud ja külakoosolekul ohvriks määratud tüdruk (Jevsejev 1961: 90–93). Enda ohverdamist peeti aukohuseks kogukonna ees.

Allilm oli mordvalaste ettekujutuste kohaselt surnute, hiljem patuste hingede asukoht. Hauataguse maailma mõiste polnud kindlapiiriline, põrgut ja paradiisi ei eristatud (sellised ettekujutused tulid koos ristiusu vastuvõtmisega). Usuti ühtse hauataguse maailma olemasolusse, mis võis asuda nii taevas, allmaailmas kui ka lihtsalt kuskil kaugel. Maa-alust riiki valitseb surnute kaitsja maaisa mdE Mastorpaz, mdM Mastorat'a, kelle poole pöördui palvega anda edasi söök sugulastele teises ilmas. Surnud elavad teises ilmas samasugust elu nagu maa pealgi, sellepärast pandi matustel surnule hauda kaasa koduseid tarbeesemeid, tööriistu, ehteid jne.

Mõned jumalad on esiisadega lähisuguluses (Smirnov 1895: 294) ja saavad nendega suhelda. Surnute ja inimeste vahendajaks peeti ka tuulema Varmavat. Sarnaselt maapealse ilmaga kasvavad allilmas puud, voolavad jõed ja paiknevad asulad. Allilmas leidub eluvett (mdM *eri ved'*). Lauludes ning muinasjuttudes võõrastütrest ja võõrasemast satub võõrastütar surnute riiki ja toob sealt eluvett (Maskajev 1964: 60–61).

Mordva mütoloogias pälvivad suurt tähelepanu esiisad, kes olid oma järglaste huvide esmased kaitsjad. Usuti, et nemad aitavad elavaid ning hoiavad sugulasi kõigi õnnetuste eest (Maskajev 1947: 53). Esiisade kultuse aluseks oli usk surnu hinge ja selle hauatagusesse eksistentsi, samuti usk nende hingede hea-

tegevasse ja karistavasse jõudu. Esiisade austamine peegeldub pulma- ja eriti matusekombestikus.

Uskumuste järgi võisid elavatele abi osutada ka enneaegselt (mdM *af es' kulomasost* 'mitte oma surma') surnud inimesed (uppunud, enesetapjad jt) – näiteks vihma kutsumisel põua ajal ning mõnede haiguste puhul.

Suhtumine surnutesse on tänini kahetine: ühelt poolt kartus ja püüd neist kiiremini vabaneda, teisest küljest aga lugupidamine. Surnute auks korraldati perekondlikke või sugukondlikke mälestuspäevi (mdM *kalmalangan' ši*, mdE *kalmolangan' tši*). Esiisasid meenutati pühade ajal nimepidi, neid kutsuti lihavõtete ajal koju ning pühade lõppemisel saadeti nad pidulikult teele. Matuste eel järgiti kodus erinevaid surnutega seotud keelde (ei tohtinud käia paljajalu, kiigutada hälli).

Surnud esiisadega nõu pidamata ei võtnud mordvalased vanasti midagi ette (pulmad, ost-müük jne). Vihastades võisid surnud esiisad saata inimestele haigusi, õnnetusi, ikaldust jne. Esivanemate meelitamiseks ja kostitamiseks ohverdati (varem surnuaial, hiljem koduõues) hobuseid, lambaid ja vasikaid.

Mordvalaste dualistlik maailmavaade vastandas hea ja kurja. Peajumala antud elu vastandatakse surmale (kondine vanamees või vanaeit). Maailm ja inimene luuakse kahe alge poolt (jumal mdM Škai, mdE Tšipaz ja kurat mdE Idemevs', mdM Šaitan). Pulma- ja matusekombestikus ning igapäevaelus eristati paarituid ja paarisarve, õnnelikke ja õnnetuid arve, õnnelikke ja õnnetuid päevi ja tunde. Kahesust on täheldatud ka uskumustes, ennetes ja ennustamistes (hea või halva, rõõmu või kurbuse enne jne).

Mütoloogias eristatakse selgelt mõisted "parem" ja "vasak". Parempool oli elu, vasak aga surm. Parempoolset teed peeti inimeste teeks (õnnelikuks) ja vasakpoolset vaimude teeks. Itkudes pöördus pruut õue ja lauda kaitsja (mdE Kardo s'archo) poole palvega paigutada head inimesed paremale käele ja kurjad vasakule. Uskumuse kohaselt istub inimese paremal õlal ingel ja vasakul kurat. Kuu nägemine endast vasakul pool ennustab halba, paremal pool head jne. Opositsioon vasak/parem peegeldub ka pulmarituaalis – naine seisab mehe vasakul käel (UPTMN 1972: 268). Paremat poolt seostatakse tavaliselt meesalge ja

vasakut naisalgega (tähelepanuväärne on naiste roll maagias ja nõiduses, panteonis on samuti ülekaalus naisjumalad).

Mõned omausu jooned on tänini säilinud vee, tule ja puude austamises. Veega on seotud puhastumistavad: suplus kolmekuningapäeval (mdM *Kl'htš'an'asta*) ja suurel neljapäeval, noorte veega kastmine jaanipäeval. Kolmekuningapäeval varutakse tänapäevalgi püha vett ja hoitakse see järgmiste pühadeni alles. Vihma väljakutumiseks valati vett enneaegselt surnute haudadele jne. Austati ka allikaid (mdM *lis'mapr'ä*) ja kaeve (mõne allika veel on raviv toime). Teisel pulmapäeval viivad mokšad ja ersad pruudi allika või kaevu juurde.

Tavandilõkked süüdati lisaks jõuludele ja uusaastale ka mõne palvuse või rituaali ajal. Muistseks kombeks on uue tule (mdM *od tol*) süütamine, mis hoiti kodudes alal järgmise aastani. Elusat tuld kasutati kaitseks, selle abil raviti ka mõningaid inimeste ja loomade haigusi.

Austati pärna, tamme ja kaske. Rahva ettekujutuste kohaselt oli neil imepärane võime taltsutada jumalate viha. Pulma- ja olmetavandis peeti tähtsaks õunapuud (mdE *umarina*, mdM *mar'lu*), kaske (mdE *kilei*, mdM *kelu*) ja tamme (mdM *tuma*, mdE *tumo*). Pühadel puudel arvati olevat kaitse- ja viljakuse suurendamise võime.

Muinasjuttudes ja lauludes on säilinud muistse totemismi kajastusi: kodukollet ja põllutööd kaitsev madu, maad toetav kala ning esivanem karu. Lauludes inimeste ja karude abielust mainitakse karude maad, kuhu karu viib röövitud tüdruku, oma tulevase naise. Populaarses muinasjutus toob karu naisele tänuks ravimise eest kingituse. Pulma- ja jõulukombestikust oli karul ja tema rituaalsetel tantsudel tähtis koht. (M.n.s. 1985: 24).

Müütilistes lauludes jahimehest ja pardist peegeldub inimeste suhtumine oma sugukonna esiisadesse. Part esineb kord inimese, kord jahikeelu all oleva linnuna, keda tappes sooritab sugukonna keelust üleastuja ränga kuriteo (Maskajev 1964: 227). Hauduva pardi kujus on võimalik näha muistse uurali mütoloogia relikte. Põllunduse arenedes kahaneb puude, lindude, loomade ja kalade roll ning suureneb leiva ja vilja tähtsus.

Tänapäevani on säilinud mõned arhailised sugukondlikud kombed nagu uue hõimu liikmeks saamine (mokšadel miniale

uue nime andmine peiu majas) ja peremärkide kasutamine (majaehitamisel esimese palgirea järel ja surnuaias risti peal).

Pärast ristiusu vastuvõtmist hakkasid mordvalased läbi viima rituaale nii oma jumalate kui ka kristlike pühakute auks. Umbes 18.–19. sajandil kujunes välja omapärane kaksikusk. Näiteks samastasid mordvalased kristliku jumalaema oma sünnitamise kaitsja vee-ema mdEM Ved'avaga, prohvet Ilja äikesejumala mdM At'amškai või mdE Pur'ginepaziga (Samorodov 1980: 50) jne.

Sarnaselt teiste soome-ugri rahvastega olid mordvalaste tähtsamad pühad ja kombed seotud põllumajandusliku aasta olulisimate daatumitega: põllutööde algus, esimene karja väljalaskmine, saagikoristuse algus ja lõpp jne. See tsükkel algas talvise pööripäeva ja uue aastaga. Üldiselt on rahvakalender ühitatud kristliku kirikukalendriga. Kristlike pühakute hulgast austati eriti põlluharimise ja karjakasvatuse kaitsjaid: näiteks oli imetegija Nikolai (mdE Mikula, mdM Nikola) põlluharimise, Vassili Suur (mdE Taus'ai, Tuvon'paz) sigade ja püha Vassili kõigi kariloomade kaitsja, pühakud Flor ja Lavr hobuste kaitsjad jne. Põllundusreligiooni olemuseks on tavaliselt maa, viljakuse ja taimestiku jumalate (eeskätt leivaema mdE Norovava, põlluema mdM Paks'ava ja viljaema mdM S'orava) austamine. Enamiku kommete eesmärk oli rikkaliku saagi ning loomade juurdekasvu, tervise ja rikkuse tagamine rituaale saatvate laulude, mängude ja ennustamiste abil.

Kristlikest pühadest tähistatakse siiaamaani ülestõusmispüha ehk lihavõtteid (mdM Otšiži, mdE Inetši), nelipühi ehk suvisteid (mdM Troit's'a, mdE Trovits'a), jaanipäeva (mdM Kupal'n'a, mdE Valnoma tši) ja nigulapäeva (mdM Mikola, mdE Nikola).

Paljudes kommetes peegeldus loodusnähtuste tsüklilisus: looduse taassünd (külvamiseelsete ettevalmistuste ja viljakülviga seotud kevadised rituaalid), õitsemine (saagi ootamine) ja uinumine (sügistalvised kombed). Lõikuskombestikule on iseloomulik viimase viljavihu lõikamine ja surnu mälestamiseks viljariba lõikamata jätmine – lõikuse lõpus jätsid mokšad põllule ühe lõikamata viljariba (mdM *paks'an' sakal* 'põllu habe') põllukitsele (*paks'an' kaza*) toiduks. Viljalõikuse ajal seoti viimases reas 10 viljapead ristikujuliselt kokku, et põlluema Paks'ava kaitseks põldu. Leival oli tähtis rolli perekondlike tähtpäevade ja kalend-

ripühade kombestik (rituaalsed leivad (mdM *kopšat*), pirukad ersadel ja pannkoogid mokšadel). Peale regulaarsete tavandite viidi läbi ka juhuslikke kombetalitusi (põua, tulekahju jne puhul).

Kalendripühade osaks oli maskeerimine (sanditamine) ja lõkete tegemine. Komberikkamad pühad olid jõulud, lihavõtted ja jaanipäev. Kristluseelse päritoluga on esimese päevaga seotud kombestik ja ennustamised eelkõige uuel aastal ja lihavõtete ajal. Mõnede kommete ürgne olemus avaldub kaitsetoimingutes haiguste, kaetamiste ja nõidade eest.

Kirjandus

- Bojarkin, N. I. 1986. Mordovskaja instrumentalnaja signalnaja muzõka. *Muzõka v obrjadah i trudovoi dejatelnosti finno-ugrov*. Tallin.
- E.m. = *Erz'an' morot*. 1928. (Ajaleht.) Saransk.
- Harva, U. 1952. *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen*. Helsinki.
- Jakov 1848. *O mordvah, nahodjaštšihšja v Nižgorodskom ujezde Nižgorodskoi gubernii*. Sankt Peterburg.
- Jevsevjev, M. E. 1961. *Izbrannõje trudõ, 1. Narodnõje pesni mordvõ*. Saransk.
- Jevsevjev, M. E. 1963. *Izbrannõje trudõ, 2. Narodnõje pesni mordvõ*. Saransk.
- Jurtov, A. 1883. *Obraztsõ mordovskoi narodnoi slovesnosti, 2*. Kazan.
- Kuusi, W. 1963. *Suomen kirjallisuus I. Kirjottaton, kirjallisuus*. Helsinki.
- Mainof, W. 1889. Les restes de la mythologie Mordvine. *Journal de la Societe Finno-Ougrienne V*. Helsinki.
- Maskajev, A. I. 1947. *Mordovskaja narodnaja skazka*. Saransk.
- Maskajev, A. I. 1964. *Mordovskaja narodnaja epitšeskaja pesnja*. Saransk.
- Melnikov, P. I. (Andrei Petšorski) 1981. *Otšerki mordvõ*. Saransk.
- Mitropolski, K. 1876. Mordva. Religioznõje vozzrenija, ih nravo i obõtšai. *Tambovskie eparhitšeskie vedomosti*. Tambov.
- M.n.p. = *Mordovskije narodnõje pesni*. 1957. Moskva.
- M.n.s. = *Mordovskije narodnõje skazki*. 1985. Saransk.

- Napolskih, V. V. 1991. *Narodō uralskoi jazōkovoī semi*. Moskva.
- Paasonen, H. (koost.) *Mordwinische Volksdichtung*. V. 1977. Helsinki.
- Petruhin, V. J. & Helimski, J. A. 1994. Finno-ugorskaja mifologija. *Mifō narodov mira. Entsiklopedija*, 2. Moskva.
- Samorodov, K. T. 1980. *Mordovskaja obrjadovaja poezija*. Saransk.
- Smirnov, I. N. 1895. *Mordva*. Kazan.
- UPTMN = *Ustno-poetišeskoje tvortšestvo mordovskogo naroda*.
1: 1. *Epitšeskije i liroepitšeskije pesni* – 1963; 7: 1. *Erzjanskije pritšitanija-platši* – 1972; 7: 3. *Kalendarno-obrjadovōje pesni i zagovorō* – 1981; 10. *Legendō, predanija, bōlitški* – 1983. Saransk.

Mordva mütoloogia

Tatjana Devjatkina

<http://www.folklore.ee/ri/pubte/ee/sator/sator8/>

ISBN 978-9949-490-16-5

Tartu 2012

Trükkis ilmunud: Tatjana Devjatkina. Mordva mütoloogia.
SATOR 8. Tartu 2008

Tõlge: Irina Orehhova, Nikolay Kuznetsov

Toimetanud: Mare Kõiva, Kadi Sarv

Küljendus: Liisa Vesik

Kujundus: Andres Kuperjanov

Kaanepilt: Juri Dõrin "Uneskõndija"

HTML: Diana Kahre

Originaal:

Tatjana Devjatkina *Mifologia Mordvõ*

Saransk: Krasnõi Oktjabr 1998

Sarjas Sator 2008. a ilmunud eestikeelset trükist toetas
Eesti Hõimurahvaste Programm, Tartu Ülikooli Paul Ariste
soomeugri põlisrahvaste keskus, EKM FO, SF 0030181s08

E-raamatu valmimist toetas: EKRM04-29 Eesti keele,
kultuuri ja folkloori kasutusala laiendamine ja folkloori
tutvustamine elektroonilistel infokandjatel.

© 2012 EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm, EKM Teaduskirjastus